

Suriyeli Çocukların Suriye'ye Bakış Açıklarına İlişkin Resimlerinin Analizi

Sevil Büyükalın Filiz
Derya Aysun Cancan
Filiz Kansu Çelik

DOI:.....

[Makale Bilgileri](#)

Yükleme:06/07/2017 Düzeltme:16/09/2017 Kabul: 16/01/2018

Özet

Çocuk resimleri sadece onların sanat gelişimlerini gösteren bir araç değil, aynı zamanda çocukların duyguları, zihinsel gelişimleri ve psikolojik durumları hakkında bilgi almayı sağlayan önemli kaynaklardan birisidir. Bu çalışmada; Suriyeli sığınmacı çocukların resimlerinde, geride bıraktıkları ülkeleri hakkındaki düşünceleri ve çocukların ruh dünyalarında oluşturduğu olumlu ya da olumsuz etkilerin izlerini ortaya çıkarmaya çalışılmıştır. Çalışma İstanbul'un Ümraniye ilçesinde bulunan Yamanevler semtindeki geçici eğitim merkezinde gerçekleştirilmiştir. Çocuklara 'Suriye denilince aklınıza ne geliyor' sorusu yöneltilmiş ve elde edilen resimler renk, konu ve kompozisyon özelliklerine göre değerlendirilmiştir. Çalışmanın sonunda 10 çocuğun yaptığı resimler değerlendirilmiştir. Resimler renk, konu ve kompozisyon özelliklerine göre biçimsel ve psikolojik açımları anlamlarında değerlendirilmiştir. 7 çocuğun resimlerinde konu olarak savaşı aldıkları, 3 çocuğun ise Suriye ile ilgili güzel anılarını betimledikleri tespit edilmiştir. Çocuklardan birinin renk kullanmayı reddettiği, beş çocuğun sınırlı renk kullanımını tercih ettiği ve diğer dördünün ise rengi daha fazla kullandığı görülmüştür. Çalışmanın sonunda çocukların 8'inde iletişim sorunu olabileceği ortaya çıkarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çocuk ve çizim, Suriyeli çocuklar, Savaş, Sanatsal gelişim

Sorumlu Yazar : Sevil Büyükalın Filiz, Yrd. Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Türkiye, sevilfil@hotmail.com, ORCID ID:0000-0002-4955-4405

Derya Aysun Cancan, Doktora öğrencisi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Türkiye, derya1602@hotmail.com

Filiz Kansu Çelik, Doktora öğrencisi, Gazi Üniversitesi, Türkiye, kanfiliz@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-8999-3947

519

Giriş

Tarihsel süreç içinde çocuk resimleri hem psikolojinin hem de sanatçıların ilgi odağı olmuştur. Çocukların saf duygularla yapmış oldukları resimlerin renkleri, çizgileri, konusu bunların her biri farklı duyguların, farklı düşüncelerin ifadesi olmuştur. Çocuk resimleri her hangi bir müdahalenin olmadığı, öğrenme sürecinden geçmemiş, çocuğun gelişimsel aşamalarına göre değişim gösteren sadece içgüdüsel bir davranışın ürünüdür (Buyurgan ve Buyurgan, 2001). Çocuk resimleri birçok bilim adamının ilgisini çekmiştir. Bazı araştırmacılar çocuk resimlerinin çocuğun tüm samimi duygularını dile getirdiğini savunurken kimileri de bu resimlerden çocuğa dair birçok bilginin alınabileceğini savunmuştur.

Çocukların çizimlerinden yola çıkarak kişiliklerine, çocuğun o anki ruh haline inilebileceği ve çizimi yapılan konuların çocuklar için çeşitli anlamlar ifade edebileceğini kanıtlamak amacıyla birçok bilim adamı çeşitli çalışmalar yapmıştır (Burkitt, Barrett ve Davis, 2005). Resim bilinç düzeyi ile bilinçaltının ortak ürünü olarak görülür. İnsanlar özellikle çocukluk döneminde duygularını, kaygılarını resimlerine yansıtırlar (Halmatov, 2016). Çocuk resimleri samimi bir şekilde kâğıda çizgi olarak aktarılan duygu ve düşüncelerdir. Çocuk bir objenin resmini çizerken, ona mutlaka kendisinden bir şeyler katar ve bu kattığı şeyler çoğunlukla kendisi için önemlidir (Halmatov, 2016). Resim geçmiş ya da şimdiki zamanda yaşanmış öğeleri içeren bir kişilik yansımasıdır (Yavuzer, 2016). San' a (1979) göre ise resim bilinçaltının ortaya çıkmasıyla yaşanmış sarsıntıları, birikmiş kin ya da özlem ve düşüncelerin ortaya çıkarılmasıdır (Yavuzer, 2016).

Kültür çocukların yaptığı resimlerin içeriğini etkileyebilir. Toplumsal ve kültürel etkiler altında gelişen çocuğun resimlerinde salt kendilerine özgü kişilik tipini ve bu tipin karakteristik özelliklerini gösteren biçimi bulmak pek mümkün değildir. Sosyokültürel etkiler genelde çocukların resim yapmaya karşı ilgilerini etkiler (Malchiodi, 2013). Çocuk resimlerinin içerik ve stilini etkileyen bir başka unsurda çevredir. Çocuk çevreyle olan bütün yaşantılarını resimlerinde ifade eder. Çocuk resimleri, çocuğun nesnel dünya ile kurduğu ilişkinin ve o çevreyi değiştirme yolundaki yaratıcı eyleminin bir göstergesi olarak düşünülebilir (Kırıçoğlu, 2002). Çocuklar resmi, sadece içsel deneyimlerini ve algılamalarını tamamlamak için değil, dış dünya deneyimlerini ve algılamalarını kendileriyle, insanlar, çevre ve hatta toplumla olan ilişkilerini anlayıp onaylamalarına yardımcı olan iç dünyalarına bağlamak için de kullanırlar (Malchiodi, 2013).

Avusturyalı sanatçı ve eğitimci Franz Çizek çocukları daha çok hayatlarındaki olaylara kişisel tepkilerini görsel biçimlerde sunmayı teşvik etmiştir. Çizek sanatçıları çoğaltmak gibi bir hedefinin olmadığını ifade etmiştir (Özsoy, 2001, s.53; Viola 1936). Bunun yerine, bir hedefi olarak tüm

çocuklarda bulunduğu ve bir çiçek gibi açılacağını hissettiği yaratıcı gücün gelişmesini amaç edinmiştir (Buyurgan ve Buyurgan, 2001; Özsoy, 2007). Piaget çocuk resimlerini şöyle ifade eder;

“Resim yapmak çocuk için simgesel bir oyundur. Çocuğun bu oyunda ortaya koyduğu şey onun duygusal ve düşünsel yaşamıyla ilgili imgeleridir. Çocuğun uyum sağlaması gereken toplumsal, nesnel gerçekler dünyası ile çelişkileri, istekleri, sevinç ve tedirginlikleriyle bir iç dünyası vardır. Birinciyi ortak anlatım aracı olan dil ile anlatabilen çocuk ikinciyi bu dil ile anlatamayabilir. Bu nedenle çocuğun çocuk sanatı olarak adlandırılan -ki kesinlikle sanat değildir- bu ilk kendiliğinden simgesel anlatımları çevreyi, toplumu kısaca nesnel gerçekleri, benimsemiş ile “ego” ’nun dışavurumunun bir bileşkesinden başka bir şey değildir” der (Kırıçoğlu, 2002).

18. Yüzyılda erken çocukluk döneminin doğal, özgür ve yaratıcı gücünün önemi gündeme gelir. O dönemde çocuk resimlerinde sanatsal bir değer aranmaması, ancak yine de resimlerde güzel bir şeylerin varlığının göz ardı edilemeyeceği vurgulanır (Kırıçoğlu, 2002). Çocuk resimlerinin oluşumundaki çocuğun kendine özgü mantığı araştırılır. İlerleyen zamanlarda bu resimlerin bir gelişme süreci izlediğine dikkat çekilir. Bu süreç doğal büyümesine koşut olarak kendiliğinden gelişir ve bu sürecin öğrenmeyle herhangi bir ilgisi yoktur (Kırıçoğlu, 2002). Çocuk değerlendirmelerini objektif ve rasyonel bir düzene oturtmak için çocuğun sanatsal gelişimi Rouma, Luquet ve Lowenfeld gibi bazı araştırmacılar tarafından kuramsallaştırılmıştır (Yavuzer, 2016).

Çocuk simgesel bir anlatımı, fantezi ve duyguları ile birleştirerek, iç dünyasını dile getiren bir ekspresyonisttir (Kehnemuyi, 2001). Çocuk büyüdükçe yaratma gücünü yavaş yavaş yitirir. Bunun nedenleri ve çözümü üstünde eğitimciler, sanat tarihçileri ve ruh bilimcileri araştırmalar ve incelemeler sonucunda değişik sebepler bulmuşlardır (Kehnemuyi, 2001). Arnheim’e (Kırıçoğlu, 2002, s.75’den, Arnheim, 1960) göre çocuğun çizgisi ile algısı arasında bağlantıyı kurarken bu işlemin ussal yanı ile birlikte gelişimsel yanının da önemini belirtmiştir. Lewenfeld (Kırıçoğlu, 2002, s.75’den, Lowenfeld, 1965) bu evreleri gelişimin doğal bir süreci olarak görmüştür. Gelişim evreleri konusunda en çok kabul gören yaklaşım Lowenfeld’a aittir (Kırıçoğlu, 2002). Viktor Lowenfeld 1947 yılında kurduğu evre teorisine “Sanatsal Gelişim Evreleri” adını vermiştir (Kutluer, 2015). Lowenfeld gelişim evrelerinin belirlenmesinde çocuğun motor becerileri, algılama, dil, sembol oluşumu, duyuşal farkındalık, uzamsal oryantasyonu gibi yeteneklerini dikkate almıştır (Malchiodi, 2013). Yapılan çalışmalar doğrultusunda çocukların beş genel sanatsal gelişim evresinden geçtiği görülür (Halmatov, 2016).

- 1) Karalama Evresi (2-4 yaş)
- 2) Şematik Öncesi Dönem (4-7 yaş)
- 3) Şematik Dönem (7-9 yaş)

4) Gerçekçilik Dönemi (9-12 yaş)

5) Doğalcılık Dönemi (12-14 yaş) (Halmatov, 2016)

Çocukların sanatsal gelişim evreleri, çocukların resimlerinin değerlendirilmesi ve anlaşılması aşamasında önemli bir temel oluşturur. Çocuğun bilişsel ve algılamadaki gelişimsel ilerleme durumunun belirlenmesinde çocuk resimleri kullanılabilir (Malchiodi, 2013). Çocuklar resimlerinde kendilerinden, duygularından, yaşantılarından birçok ayrıntıyı kullandıkları renklerle, biçimlerle ifade ederler. Çocuk resimlerinin altında yatan sembolik içerikleri çözmek için renk, çizgi, genel yerleştirme ve biçim gibi yapısal unsurların önemi büyüktür. Bu unsurlar doğrultusunda çocuk resimlerinin değerlendirilmesi birçok uzman ve araştırmacının ortak görüşü olmuştur (Halmatov, 2016).

Çocuk resimlerinin analizinde, resimde kullanılan renkler onların psikolojik durumları hakkında ipuçları vermektedir. Koyu kahverengi, siyah ve gri renklerin genellikle kullanılması depresif bir durumun ve baskının olduğunun göstergesidir (Furth, 1988). Örneğin tuvalet eğitimi verilirken baskı gören çocukların resimlerinde kahverengi ve maviyi daha fazla kullandıkları ve baskı ortadan kalktığı zaman ise çocuğun bu renkleri terk ettiği görülmüştür (Yavuzer, 1992). Ancak kimi zaman depresif çocukların resimlerinde siyah ve kahverengiye tercih etmeyip daha renkli bir anlayışla resimlerini boyadıkları da görülmüştür. Bu sonuç nadir görülen bir durum olarak düşünülebilir (Malchiodi, 2013). Kırmızı rengin çok kullanılması ise bulunduğu ortam içinde geçici kaygının ve duygusal gerilimin olduğunu işaret etmektedir. Duyguların dışavurumunu yansıtan kırmızının en duygusal renk olduğu düşünülmektedir (Halmatov, 2016). Çocukların resim yaptıkları ortam, çevre, malzeme ve yaptığı konu dikkate alınarak çocuğun kullandığı renkler değerlendirmeye alınmalıdır. Örneğin sınırlı çeşitlilikte boya verilmesi, çocuğun resmi için zorunlu boya seçmesine neden olacaktır. Çocuğun tek bir resminde uyguladığı kırmızı yoğunluğu onun olumsuz bir durum içinde olduğunun bir ispatı olamaz. Çocuk eğer yeterli boya seçeneği içinde yapmış olduğu her resminde kırmızı renge ağırlık veriyorsa, olumsuz bir duygu durumundan söz edebiliriz (Halmatov, 2016). Renklerin çocuk resimleri üzerindeki etkisi resimler kapsamlı bir şekilde değerlendirildiğinde, çocuk hakkında birçok bilgiye ulaşmamızı sağlayabilir. Çocuğa malzeme olarak tüm imkânların sağlanması sonucunda, çocuğun renk seçimi ve renk kullanımındaki yoğunluğu da resimlerin değerlendirilmesinde önem teşkil etmektedir (Malchiodi, 2013). Sınırlı sayıda rengin kullanılması çocuğun yaşı ve verilen konu ile de ilintili olabilir. İnsan figürü çizen beş yaşındaki çocuklar genelde renk kullanmazlar, ancak bu yaş grubuna bahçe resmi çizim denildiği zaman rengi bol kullandıkları görülür. Çocukların yaşı büyüdükçe ise daha fazla ayrıntı katabilmek için sınırlı renkleri kullanırlar (Malchiodi, 2013, s.163'den, Golomb,1990).

Çocuk resimlerini anlama ve analiz etmede çizgi değerlerinin de önemi bulunmaktadır. Eğer çizgiler silik ve belirsizse çekingenlik, pasiflik, ince motor problemlerin ve zihinsel yorgunluğun göstergesi olarak değerlendirilir. Sert ve kâğıda bastırılarak çizilen çizgiler ise saldırgan ve gergin bir ruh durumuna sahip bir çocuğu işaret edebilir (Çankırılı, 2011). Çizgiler aynı zamanda çocuğun temel özelliklerini de belirleyebilir. Örneğin çocuğun resmine bakarak, çocuğun mutlu olup olmadığını, sakin mi, hırçın mı, güçlü mü, zayıf mı olduğunu anlayabiliriz (Arıcı, 2010). Silgi çok kullanıyorsa özgüven eksikliği, yüksek kaygı düzeyi veya duygusal dalgalanmaların varlığını işaret edebilir. Bu durum çocuğun hata yapmaktan korktuğunu gösterir. Çocuk resim yaparken önce kesik çizgiler çizip, üzerinden kalın çizgilerle tekrar gidiyorsa kaygısını kontrol altında tutmak istiyor denilebilir. Kesik çizgilerle resim yapan çocuklarda da özgüven eksikliğinden söz edilebilir. Hata yapmaktan çekinen çocuk kesik çizgilerle doğruyu yakaladığını düşünüp, bu çizgilerin üzerinden tekrar geçerek resmini tamamlar (Halmatov, 2016).

Çocuk resimlerinde konunun kağıt üzerine yerleştirilme şekli de çocuğun yapmış olduğu resim hakkında bilgi almamızı sağlayan bir diğer unsurdur. Resimde zemin dayanak, güven, yere sağlam basma ve korku anlamına gelmektedir. Çocuğun zemini kullanım biçimine göre resmin yorumu değişir (Halmatov, 2016). Mesela zemin çizgisinin belirgin ve kalın çizilmesi kaygı ve huzursuzluğun varlığını veya zemin çizgisinin kavisli olması ise iyi bir durumun olduğunu işaret edebilir. Özetle yer çizgisi, çocuğun kendisi ve çevresiyle olan ilişkisinin boyutunu temsil etmektedir (Yüce, 2016).

Perspektif çocuğun olaya bakış açısını görmemize yardımcı olan diğer bir unsurdur. Çocuğun gerçekler karşısındaki tutumu, diğer insanlarla olan iletişimi, onlara karşı hissettikleri duygular ve olaylarla baş etme yöntemleri hakkında bilgi edinilmesini sağlayan önemli bir unsurdur (Halmatov, 2016).

Suriyeli Göçmenler

2011 yılından itibaren Suriye’de devam eden savaş sebebiyle binlerce insan ölmüş, yaralanmış ya da yaşadıkları yerleri, ülkelerini terk etmek zorunda kalmışlardır. Bu insanların büyük çoğunluğu Türkiye’ye sığınmış, bu sığınmacıların çoğunluğunun sığınma kamplarda barınmasına rağmen yaklaşık 400 bininin ise zor koşullar altında yaşadıkları bilinmektedir. İlk etapta güney doğu illerine yerleştirildiler. Kamp dışında yaşayan Suriyelilerin ise İstanbul, İzmir, Ankara gibi büyük illeri tercih ettikleri tespit edilmiştir (Derneği, 2013, s. 4-10). Başbakanlık Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı (AFAD)’nın verilerine göre 8 Şubat 2016 itibarıyla Türkiye’de 3 milyonun üzerinde Suriyeli mülteci yer almaktadır (Türk, 2016).

Suriyeli sığınmacıları kapsayan temel mevzuatta, Suriyeli sığınmacıların Anayasanın 90. Maddesi gereği Türkiye'nin geçici hak ve özgürlükleri konu alan uluslararası sözleşmelerde düzenlenen haklardan yararlanabilmektedirler. Bu haklardan birisi de eğitim hakkıdır. Spor ve sanat etkinlikleri bu çocukların savaşın yaratmış olduğu travmalardan kurtulmalarında önemli bir rol oynayabilir (Derneği, 2013). Suriyeli çocukların Türkçe bilmemeleri onların sosyalleşmemelerine ve grup dışında kalmalarına sebep olmaktadır (Uzun ve Bütün, 2016). Suriyeli öğrencilerin; dil, kültür ve yaşam tarzlarının farklı oluşu nedeniyle Türk toplumuna uyum sağlamada zorlandıkları görülmektedir.

Bu araştırmada resimleri değerlendirilen Suriyeli çocukların da Türkçe bilmedikleri için Ümraniye Geçici Eğitim Merkezini tercih ettikleri tespit edilmiştir. Kurumda genel anlamda Suriyeli öğretmenlerin eğitim verdiği, ancak bir sanat eğitimcisinin olmadığı görülmüştür. Araştırma Türkçe eğitimi verilen bir derste yapılmıştır.

Bu araştırma Türkiye'de bulunan Suriyeli sığınmacı çocukların, savaş sonrası yaşadıkları sorunlar ve farklı bir ülkeye uyum sağlama durumu karşısında, iç dünyalarında ortaya çıkan olumsuzlukların, yaptıkları resimler aracılığı ile tespitinin sağlanabilmesi açısından önemlidir. Bu çalışma ile Suriyeli çocuklar için yapılabilecek eğitim düzenlemelerine ışık tutulması hedeflenmiştir.

Bu araştırmanın amacı; Türkiye'de göçmen olarak bulunan Suriyeli çocukların Suriye'ye bakış açılarını resimlerinde ifade etme biçimlerinin nasıl olduğuna cevap aramaktır. Araştırmanın genel amacına ilişkin olarak aşağıdaki sorulara yanıt aranmıştır:

- Resimlerde seçilen konular nelerdir?
- Resimlerde kullanılan renkler nelerdir?
- Resimlerin kompozisyon özellikleri nelerdir?

Yöntem

Yöntem kısmında araştırmanın modeli, çalışma grubu, veri toplama aracı, verilerin toplanması ve verilerin analizi belirtilmiştir.

Araştırmanın Modeli

Bu araştırma, Türkiye'ye savaştan kaçarak sığınmacı olarak yerleşen Suriyeli ailelerin çocuklarının, Suriye ve Türkiye'deki yaşamlarındaki sorunları algılama biçimlerini yaptıkları resimlere yansıtılmalarının incelenmesini kapsayan bir nitel araştırmadır. Bu çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Nitel araştırma; gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, algıların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik nitel sürecin izlendiği araştırmadır (Yıldırım ve Şimşek, 2016). Nitel

araştırmalar, geleneksel araştırma yöntemleriyle ifade edilmesi zor olan sorulara cevap bulmak için gereklidir (Büyüköztürk, Çakmak, Akgün, Karadeniz ve Demirel, 2008).

Bu araştırmada nitel araştırmalarda kullanılan olgubilim (fenomenoloji) deseni kullanılmıştır. Olgubilim deseni farkında olduğumuz ancak derinlemesine ve ayrıntılı bir anlayışa sahip olmadığımız olgulara odaklanmaktadır. Olgubilim araştırmaları nitel araştırmanın doğasına uygun olarak kesin ve genellenebilir sonuçlar ortaya koymayabilir. Ancak bir olguyu daha iyi tanımamıza ve anlamamıza yardımcı olacak sonuçlar sağlayacak örnekler, açıklamalar ve yaşantılar ortaya koyabilir (Yıldırım ve şimşek, 2016).

Çalışma Grubu

Çalışma İstanbul'un Ümraniye İlçesi'nde Yamanevlerde bulunan, Suriyeliler için hizmet eden geçici eğitim merkezinde, 12-14 yaş grubu aralığında olan 4 ü kız, 6 sı erkek olmak üzere 10 öğrenciye uygulanmıştır.

Veri Toplama Aracı ve Verilerin Toplanması

Bu çalışma 2016-2017 eğitim öğretim yılını kapsamaktadır. Öğrencilere 25x35 ebadında resim kâğıdı verilerek, malzeme olarak pastel boya dağıtılmıştır. Ancak öğrenci grubu verilen boyaları kullanmak istemediklerini belirttikleri için malzeme konusunda serbest bırakılmışlardır. Öğrencilere 'Suriye denilince aklınıza ne geliyor' sorusu yöneltilerek, bu konu hakkında resim yapmaları istenmiş ve 45dk süre verilmiştir. Ders saati sürecinde ders öğretmeni ve araştırmacı gözlemci olarak sınıfta bulunmuştur. Resim çalışmasının sonunda araştırmacı resimleri toplamış ve öğrencileri videoya alarak resimleri hakkındaki düşüncelerini anlatmalarını isteyerek görüşmeleri kaydetmiştir. Kaydedilen görüntüler yazıya dönüştürülmüştür.

Verilerin Analizi

Çalışma grubuna katılan çocukların resimleri toplanıp, konunun yansıtılış şekline göre sıralamaya konulmuştur. Verilen konunun anlaşılıp anlaşılmadığı incelenip, konuya uymayan resimler ayrılmıştır. Bu durumda toplam 10 resim analiz edilmek için ayrılmıştır. Kod uygulaması yapılan resimlerde güvenilirliği sağlamak amacıyla, üç araştırmacı tarafından ayrı ayrı içerik ve anlam bakımından değerlendirilmiştir. Ayrı yapılan incelemeler bir araya getirilerek karşılaştırmada bulunulmuş görüş ayrılıkları dikkate alınılmış ve görüş birliği tespit edilerek hesaplamalar yapılmıştır. Aynı araştırmaya birden fazla araştırmacının dâhil edilmesi, verilerin toplanarak analizlerin yapılması ve sonuçların değerlendirilme aşamasında, araştırmanın başkaları tarafından kabul edilme oranının artmasına neden olacaktır (Yıldırım ve şimşek, 2016). Resimler incelenirken estetik kaygılardan çok, konunun çocuk tarafından nasıl algılanıp yansıtıldığına dikkat edilmiştir.

Resimler renk, kompozisyon ve konu özellikleri bakımından değerlendirilmiş. Resimlerde kullanılan renklerin çeşitliliği veya rengin tercih edilmemesi durumu incelenerek değerlendirilmiştir. Kompozisyon ölçütüyle, çocukların resmi kâğıt yüzeyine nasıl yerleştirdikleri ve hangi bakış açısıyla baktıkları incelenmiştir. Yapılan resimlerde konu incelenmiş ve konunun iki farklı şekilde ele alındığı görülmüştür. Bu veriler doğrultusunda gerekli yüzdeler tablo oluşturulmuştur.

Bulgular

Suriyeli çocukların yaptıkları resimler konu, renk ve kompozisyon özellikleri açısından değerlendirilmiş, araştırmada incelenen resimlerin konu, renk ve kompozisyon özellikleri bakımından yüzdeler Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1. Suriyeli çocukların yaptıkları resimlerde seçtikleri konulara ilişkin yüzdeler dağılımı

Konu	Çocuk Sayısı	% Yüzde
Savaş	7	70
Suriye Hakkında Güzel Görüntüler	3	30
Toplam	10	100

Tablo 1’de görülebileceği gibi çocukların resimleri konu bakımından yüzdeler değeri incelendiği zaman, resimlerin %70’inin savaş konusunun, %30’unun ise Suriye’ye ait güzel görüntülerin işlendiği görülmüştür.

Tablo 2. Suriyeli çocukların yaptıkları resimlerde kullanılan renklerin yüzdeler dağılımı

Renk	Çocuk Sayısı	% Yüzde
Sınırlı Renk Kullanımı	5	50
Renksiz	1	10
Renk Çeşitliliği Fazla	4	40
Toplam	10	100

Tablo 2’de görülebileceği gibi resimlerde kullanılan renklerin incelenmesi sonucunda çocukların %50’sinin sınırlı renk kullandığı, %40’ının rengi çok kullandığı ve %10’unun ise hiç renk kullanmadığı görülmüştür.

Tablo 3. Suriyeli çocukların yaptıkları resimlerin kompozisyon özelliklerine göre yüzdeler dağılımı

Kompozisyon	Çocuk Sayısı	%Yüzde
Resmin Düz Çizgi Üzerine Yerleştirilmesi	2	20
Resmin Kâğıdın Tüm Yüzeyine Yerleştirilmesi	8	80
Toplam	10	100
Kompozisyon	Çocuk Sayısı	%Yüzde
Resmin Uzaktan Görünümlü Bakış Açısıyla Çizilmesi	4	40
Resmin Yakın Bakış Açısıyla Çizilmesi	6	60
Yüzeyine Yerleştirilmesi		

Tablo 3'deki kompozisyon yüzdelerine göre resimlerin %20'si düz çizgi üzerine resmi oluşturan elemanları yerleştirirken, % 80'i resmin tüm yüzeyini kullanarak resmi oluşturmuştur. %40'ı resme uzak bakış açısıyla bakarken, %60'ı resme yakın bakış açısıyla bakmıştır.

Yukarıda oluşturulan tablolar ve resimlerin incelenme kriterlerinin yüzdeler dağılımları doğrultusunda Suriyeli çocukların resimleri incelenip yorumlanmıştır. Çocukların yarısından fazlasının savaşı konu olarak kendilerine almaları resimlerinde bunu yansıtmaları şekilleri, renk kullanımındaki sınırlılıkları ve resimlerini düzenleme şekilleri onların ruhsal durumları hakkında yol gösterici olabilir.

Aşağıda yer alan resim Suriye'de yaşanan savaşın acı yüzünün, çocuk bakış açısıyla resimsel ifadesinin bir örneğidir.

Resim 1. Suriye'deki savaş. Beşir, Kod A

Büyük bir bombanın lunapark üzerine doğru düşüşünün tasvir edildiği bu resmi yapan çocuk araştırmacıya adının Beşir olduğunu söyledi. Araştırmacı çocuğa resminde neden lunapark çizdiğini sordu: çocuk ailesiyle birlikte lunaparka gittiklerini ve orada oynamayı çok sevdiğini söyledi. Lunaparktaki oyuncakları ayrıntılı bir biçimde betimlemiş olması geçmiş günlerini ne kadar iyi hatırladığı konusunda ipucu vermektedir. Beşir 5 yıldır Türkiye'de olmasına rağmen, Türkçeyi çok az konuşabiliyor. Suriye'ye geri dönmek istediğini de söylemiş olması, Suriye'deki hayatını özlediğini göstermektedir.

Kompozisyonun neredeyse yarısına hâkim olan bomba çizimi, çocuğun savaştan ve şiddetten ne kadar etkilendiğini anlatmaktadır. Beşir resminde düz bir zemin çizgisi kullanmıştır. Bu çizgi, çocuğun etrafına karşı kendisini gizlediğini ve kendi dünyasına başkalarını kabul etmek istemediğini düşündürülebilir (Halmatov, 2016). Beşir resmine uzaktan bir bakış açısı etkisi vermiştir ve bu durum onun dışlanma ve yalnız kalma duygularına sahip olduğunu gösterebilir.

Çocuklar yaşadıkları felaketlerde kaybettiği şeyleri resimlerinde yansıtır. Çoğunlukla büyük bir kayıp hissi veya özellikle olay nedeniyle sevilen birisinin, ev hayvanının ya da evin kendisinin yitirilmesi gibi bir deneyim yaşadığında bunu resimle ifade ettiği görülmektedir

(Malchiodi, 2013). Aşağıdaki resimde verilen konu doğrultusunda çocuğun Suriye'deki evini betimlediği görülmektedir.

Resim 2. Suriye'deki ev. Abdulkadir, Kod B

Resim 2'de evin sarı renge boyanmış oluşu evinin sıcaklığını özlediğini ve memleketini özlediğini düşündürmektedir. Saf sarı, genellikle enerji, ışık ve olumlu hislerle ilişkilendirilirken, mavi sakinlik, depresyon, su ve gökyüzüyle ilişkilendirilmektedir (Malchiodi, 2013). Evin sol tarafında betimlenmiş çiçekler ise umudunun var olduğunu ve moral durumunun iyi olduğunu haber veriyor. Gökyüzündeki mavi bulutlar ve sarı, büyük resmedilmiş güneş iyi enerjilerin habercisi ve evin yanında akan dere, havadaki kuşlar coşku dolu olduğunu hissettirmektedir.

İsminin Abdulkadir olduğu öğrenilen çocuk, resmindeki nesnelere kâğıt düzlemine sıralamıştır. Bu da onun büyük olasılıkla ego bütünlüğünü korumak için bastırma, savunma mekanizmasını devreye soktuğunu ve güçlü bir duygusal patlamayı engellemeye çalıştığını göstermektedir. Çocuğun resmin tam ortasına yerleştirmiş olduğu güneşi kişiselleştirdiği görülmektedir. Güneşin büyük ve açık gözleri çocuğun kaygılarının olduğunu ve tedirginliğini ifade eder. Nokta şeklinde veya çizgi şeklinde ki gözleri ise içsel ağlama yaşadığını, olumsuz duygularını ve üzüntülerini saklama girişimini işaret etmektedir. İri ve açık ağız ise çocuğun iletişim kurma isteğinde olma durumunu göstermektedir. Abdulkadir'in resmindeki evin pencereleri, onun iletişime açık olduğunu belirtisidir (Halmatov, 2016). M şeklinde yapmış olduğu dört tane kuş onun için farklı duyguları ifade ettiği gibi, bu tür çizimler taklitten dolayı sahte çocuk resmi olarak da değerlendirilebilir. Suriye'de en çok okulunu özleyen çocuğun konu olarak orada geçirdiği güzel bir günü tasvir ettiği resmi aşağıda görmekteyiz.

Resim 3. Suriye'deki okul. Aya, Kod C

Resim 3'te resim kâğıdının neredeyse tüm yüzeyi kullanılmıştır. 11 yaşındaki Aya'nın resminde orantılı bir kompozisyon dağılımı görülmektedir. Sağ alt köşeden resmin soluna doğru uzanan okul binası resim düzleminin yarısından fazlasını kaplamıştır. Sol bölümde bulunan figürlerin yüzleri karşıya doğru bakmaktadır. Resmin sol köşesine yarım olarak betimlenmiş bir güneş bulunmaktadır.

Çocuk resmini şu şekilde yorumlamıştır; "Bu okul, biz çocuklar okula giriyor buradan, burada duvar var." diyor. Araştırmacı okulun duvarını neden maviye boyadığını sorduğunda çocuk, bu soruya karşılık olarak "Suriye'deki okulunun duvarının da mavi olduğunu" söyledi. Çocuk, resimde yer alan insan çizimlerinin öğrenciler olduğunu ve resmin sağ alt tarafında bulunan kız çocuğu figürünün de kendisi olduğunu belirtti.

Okul duvarlarındaki kalın çizgiler çocuğun duygusal gerilimler yaşıyor olabileceğini göstermektedir. Figürleri kavisli bir zemin üzerine yerleştirmesi çocuğa dair iyi düşüncelerin olduğunu işaret etmektedir. Figürlerde gözler nokta şeklinde yapılmıştır. Bu da Aya'nın içe dönük olduğunu ve iletişime kapalı olduğunu belirtir. Ağızların güler vaziyette yapılması çocuğun geçmişinde yer alan öğretmenlerinin, arkadaşlarının ve kendisinin o zamanlar ki durumlarından mutlu olduklarını gösterir. Aşağıdaki resim Maya adındaki bir kız çocuğunun gözüyle Suriye'ye ait bir tasvirdir.

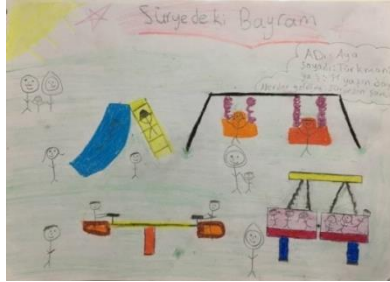

Resim 4. Suriye'deki savaş. Maya, Kod D

Resim 4'te çizimi yapan Maya isimli çocuk Suriye'nin eski ve yeni durumunu çizmiştir. Renk olarak siyah, beyaz kırmızı ve çok az yeşil rengi kullanmıştır. Çocuğun sınırlı sayıda renk kullandığı görülmektedir. Beyaz zemin üzerinde siyah kalem ve kanı temsil etmesi için de kırmızı boya kullanmıştır. Ayrıca bayrakları renklendirerek, ülkesinin dününü ve bugününü daha iyi vurgulamıştır.

Resimlere bakıldığı zaman beyaz fon üzerine iki ya da üç renk kullanılarak ve özellikle siyah, beyaz, kırmızı renkleri tercih edilerek resimlerin yapıldığı görülmektedir. Çocukların yaşamış olduğu felaketler ya da travmalar onların resimlerinde kullandıkları renkleri etkileyebilir. Malchiodi'ye (2013) göre travma ya da felaket yaşamış olan çocuğun resimlerinde sadece siyah, beyaz veya kırmızı gibi sınırlı renkleri kullanması tesadüfi değildir. Çocuklar bu renk kullanımıyla endişe, çaresizlik,

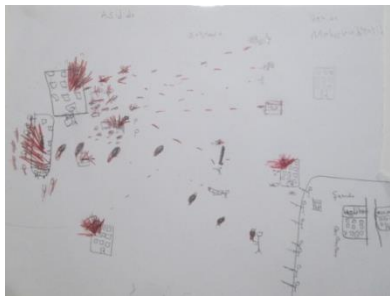
yalnızlık, üzüntü, kendini tehdit altında, korku ve ümitsizlik içinde hissetme gibi psikolojik acılarını duyurabildiklerini varsaydıklarını düşünmektedirler. Aya adındaki kız çocuğuna ait olan aşağıdaki resimde, çocuğun Suriye’de yaşadığı güzel bir günü resimlediği görülmektedir.

Resim 5. Suriye’deki bayram. Aya, Kod E

Resim 5’te çizimi yapan çocuk Suriye’deki bir bayram gününü tasvir etmiştir. Resminde sarı, kırmızı, turuncu, mavi, kahverengi, pembe, siyah ve beyaz renkleri kullanmıştır. Aya resim kâğıdının tüm yüzeyine dağılan bir kompozisyon kurgulamıştır. Lunaparktaki dört oyuncakçı resmin ortasına yerleştiren çocuk, etrafa çocukları ve anne babasını çizmiştir.

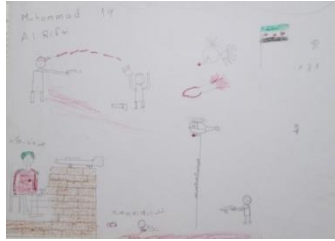
Araştırmacı yapılan görüşmede çocuğun Suriye’deki bayramın resmini yaptığını, bu bayramlarda çok güldüklerini ve Suriye’yi ve bayramları çok özlediğini belirtmiştir. Çizimi yapan Aya onun için güzel anıları içeren bir bayram gününü anlatmaktadır. Aya’nın resminde kullandığı güneş imgesi etrafında bulunan baskın bir karakterin varlığını işaret etmektedir. Aynı zamanda çocuğun bu kişiye dair endişe ve kaygılarını da yansıtmaktadır (Halmatov, 2016). Çocuğun yaşına göre insan figürü çiziminde geri olduğu görülmektedir. Figürlerde kolların yukarı doğru çizilmiş olması, Aya’nın iletişime açık bir kişilik olduğunu gösterir. Gözlerin nokta şeklinde yapılmış olması ise çocuğun üzüntülerini gizleme çabasını ifade eder. Aşağıdaki resimde çocuğun gözüyle savaşı tüm gücüyle görmekteyiz.

Resim 6. Suriye’deki savaş. Muhammed, Kod F

Resim 6’daki çizimi yapan Muhammed isimli çocuk Suriye’deki savaşı betimlemiştir. Resimde siyah, beyaz ve kırmızı renkleri kullanılmıştır. Resim uzaktan bakılan bir bakış açısıyla çizilmiştir. Resim kâğıdın tüm yüzeyine dağıtılmıştır. Sağ alt köşede düşman askerlerinin olduğu bölüm, sol tarafta ise bombalanan üç bina ve ölen insanlar bulunmaktadır.

Araştırma grubundaki Muhammed isimli çocuğun resminde savaş tüm vahşetiyle görülmektedir. Bu resimde çocuğun Suriye'deki savaşı betimlediğini görmekteyiz. Küçük küçük ve çok miktarda yapılmış insanlar büyük bir savaş alanı, birçok kurşun ve mevziler çocuğun savaşı tüm çıplaklığıyla anlatma çabası içerisinde olduğunu göstermektedir. Bu resimdeki kısa ve sert çizgiler hemen göze çarpmaktadır. Kısa ve kesik çizgilerin kaleme bastırarak çizilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum çocuğun şiddeti yansıma çabasını göstermektedir. Resim 7'de savaş görüntüsünün çocuk tarafından betimlendiği görülmektedir.

Resim 7. Suriye'deki savaş. Muhammed, Kod G

Resim 7'de çizimi yapan Muhammed Suriye'deki savaşı tasvir etmiştir. Çizimi yaparken siyah, beyaz, kahverengi ve çok az yeşil renk kullanmıştır. 13 yaşındaki Muhammed resminde Suriye'deki savaşı televizyondan gördüğü kadarıyla resmettiğini söyledi. Suriye'ye dair çok az şey hatırladığını ve geri dönmek istemediğini belirtti. Resimdeki ayrıntılı betimlemeler çocuğun Suriye'deki iç savaşa dair sıkça bilgi sahibi olduğunu bize göstermektedir. Televizyon ve internet aracılığıyla ulusal olarak rapor edilen felaketler ve krizler karşısında yetişkinlerin yaşanan bu olaylarla ilgili korku, üzüntü veya duygusal tepkiler vermeleri çocukların kendisi ve ailesinin güvenliği konusunda korkuya kapılmasına neden olabilir (Yurtal ve Artut, 2008). Aşağıdaki resimde ağaç, uçak, mezar gibi simgeleri kullanan çocuk, diğer resimlere göre konuyu daha sanatsal çerçevede anlatmaya çalışmıştır.

Resim 8. Suriye'deki savaş. Salman, Kod H

Resim 8'de çizimin yapan çocuk Suriye'deki savaşı betimlemiştir. Resmi yaparken mavi, yeşil, kahverengi ve gir renkleri kullanmıştır. Resmin sağ tarafına büyük bir ağaç gövdesinin yarısı yerleştirilmiştir. Ağacın dalı resmin sol tarafına kadar uzanmaktadır. Dalda asılı iki tane salıncak ve toprağa saplanmış bir bomba bulunmaktadır. Resmin sağ tarafına yakın bölümde ise bir bebek mezarı tasvir edilmiştir. Zemin düz olarak yapılmamış, resmi oluşturan nesnelere uygun yerlere yerleştirilmiştir.

Araştırma grubunda bulunan Salman isimli çocuğun resimleri grupta yer alan diğer çocukların resimlerine göre daha dikkat çekicidir. Resmin sağ tarafını kaplayan büyük ağacın iki dalı görünmektedir ve ağacın üst kısmı kesik gibi yapılmıştır. Ağaç gövdesinin büyük yapılması çocuğun saldırganlık duygusunu çevreden gizleme arzusu içinde olduğunun göstergesidir (Halmatov, 2016). Salman yaşına göre etkili bir betimleme gücüne sahiptir. 12 yaşındaki Salman, yaşı gereği doğayı ve nesnelere kendi renklerinde boyamıştır. Kâğıdın sağ tarafından çıkıp sol tarafına kadar uzanan ağaç dalı üzerinde bulunan salıncaklardan birinin ipi kopmuştur. Burada çocuk kopan iple sona ermiş bir hayatı imgelemiştir. Suriye'yi köyündeki görüntülerle anlatan ve ismini vermek istemeyen K kodlu çocuk resimde birçok küçük ayrıntıyı yerleştirmiştir.

Resim 9. Suriye'deki savaş. Kod K

Resim 9'da çizimi yapan çocuk Suriye'deki köyünü çizmiştir. Renk olarak sarı, mavi, yeşil kahverengi ve beyaz kullanmıştır. Çocuk Suriye'deki hayatını betimlemiştir. Çocuk iyi bir gözlem yeteneğine sahiptir. Resim kâğıdının tüm yüzeyini kullanmıştır. Yaşadığı köydeki her ayrıntıyı çizen çocuk mekânı boyamaktan kaçınmıştır. Resim uzaktan bir bakış açısıyla çizilmiştir. Bu da çocuğun yalnız kalmaya yönelik istek, reddetme arzusu, dışlanma veya unutulma hissi uyandırdığı düşünülmektedir. Sıcaklık ve gücü sembol eden güneş, aynı zamanda anne ve babayı da temsil etmektedir (Halmatov, 2016). Çocuğun ayrıca hayvan figürlerinin çizimlerini önemseydiği, ancak insan figürlerini basit çizgilerle tasvir ettiği görülmektedir. Resim 10'da çocuğun savaş konulu resminde, savaş uçağı ve içinde yer alan askerleri betimlediği görülmektedir.

Resim 10. Suriye'deki savaş. Mohamed, Kod L

Resim 10'da Suriye'deki savaş betimlenmiştir. Çizimi yapan çocuk renk olarak mavi, yeşil, kırmızı, kahverengi, siyah ve beyaz rengi kullanmıştır. Resmin ortasında bulunan helikopter kâğıdın neredeyse tamamını kaplamıştır. Mekân belirsiz kalmıştır.

Suriye ordusuna ait bu helikopterin içinde iki tane asker ayrıntısız şekilde betimlenmiştir. Resimde helikopter içinde bulunan askerlerin gözleri ve kaşları ayrıntılı bir şekilde yapılmasına rağmen ağız, burun ve kolların çizilmediği görülmektedir. Çocuk resminde ağzın olamayışı negatif tutumun, soyutlanma isteğinin ya da duygularını dile getirememeye, buna karşı isteksiz olduğunu işaret edebilir. Ancak gözlerin özenle ve iri çizilmiş olması da çocuğun çevresini iyi gözlemlediğinin ve çevreyle iletişim kurma isteğinde olduğunun göstergesi olabilir (Halmatov, 2016). Çocuk resimlerinde kollar iletişimi simgeler. Bu resimde yer alan askerlerin kollarının olmayışı Mohamed'in iletişim probleminin olduğunun işareti olarak görülmektedir.

Tartışma ve Sonuç

Milletlerin, çağların sanat eserleri incelenerek, bu toplumların sosyolojik gelişimlerini, psikolojik yapılarını ortaya çıkarmak mümkündür. Örneğin; Rioux resim testlerini kullanarak Doğu Afrika yerlilerinin zekâ yapılarını araştırırken, Minkauska, Fransa'da Polonyalı, Macar Filistinli mültecilerin çocuklarına resim testleri uygulayarak, resimlerdeki renk, form, içerik gibi karakteristik özellikleri inceleyerek etnolojik yönleri ortaya çıkarmıştır (Arıcı, 2010).

Suriye'den sığınmacı olarak gelip Türkiye'ye yerleşen ailelerin çocuklarının eğitim aldığı geçici eğitim merkezinde oluşturulan çalışma grubundaki çocukların resimleri analiz edilmiştir. Araştırmacının yapmış olduğu görüşmelere göre, Suriyeli çocukların ikisi hariç hepsinin ülkelerine geri dönmek istedikleri tespit edilmiştir. 15 öğrenciye yaptırılan resimler göz önüne alındığında bu çalışmaların 10 tanesinin konuyu ve çocuğun duygularını yansıttığını, diğer 5 resmin ise yanlarında oturan arkadaşlarından çekilmiş kopyalar olduğu tespit edilerek incelemenin dışında tutulmuşlardır.

10 resimden altısının beyaz zemin üzerine yerleştirildiği görülmüştür (Resim 1-4-6-7-9-10). Bu altı resimden dördünde sınırlı sayıda renk kullanıldığı tespit edildi (Resim 4-6-9-10). Bu renkler siyah, beyaz ve kırmızıdır. Bir çocuk boya kullanmayı reddederek sadece kurşun kalem kullandığı görülmüştür (Resim 1).Yapılan bir araştırmada 1988 Ermenistan depremini yaşayan travmatik çocuklara uygulanan terapide bu çocukların resim yaparken sınırlı sayıda renk seçtikleri tespit edilmiş. Terapist tarafından kaldırılan siyah boya kalemlerini kullanamayan çocuklar resim yapmayı reddetmiştir. Araştırmacılara göre siyah, kırmızı gibi renkleri çocukların yalnızlık, çaresizlik, acı ve ümitsizlik gibi duygularını ifade etmek ve etraflarına duyurabilmek için kullandıklarını öne sürmüşlerdir(Malchiodi, 2013). Çalışma grubundaki bu çocukların yaşadıkları olaylar ve şu anki koşulları göz önüne alınırsa, sınırlı renk kullanımının bu çocukların çaresizliklerini ya da yalnızlıklarını gösterdiği söylenebilir (Resim 2-3-5-8). Diğer resimlerde ise renk kullanımında çocuklar daha fazla çeşitliliğe yer vermiştir. Bu çocuklar yaşları gereği nesnelere kendi renklerine boyamayı tercih etmişlerdir.

Resim 2-3-5 ve 9 da benzer nokta güneş tasviridir. Güneş tasviri çocukların çevresinde bulunan ve iletişime geçmekte kaygılandıkları otoriter bir gücün varlığını göstermektedir. Otoriter güç aile fertlerinden biri, öğretmenleri veya yaşadıkları yabancı topluluğun tümü olabilir. Resim 2-3-5-9'da incelenen resimlerden beşinde çocukların Suriye'deki mutlu geçirdikleri günleri ve yerleri betimledikleri görülmektedir. Kendi ülkelerinde yaşadıkları savaşı ve geçirdikleri güzel zamanları anlatmayı tercih etmeleri çocukların şu anda yaşadıkları ülkeye karşı tedirginliklerini, güvensizliklerini ve ülkelerine geri dönmeye dair duygularının olduğunu göstermektedir. Çocuklar resimlerinde kendi hayatlarında eksikliğini duyduğu nesne, obje ve olaylara yer verirler (Cüceloğlu, 1996; Yavuzer, 2016). Resimlerde yapılan analizlerde ve birebir yapılan görüşmelerde çocukların iletişimden kaçtıkları tespit edilmiştir.

Çalışma grubuna dahil edilen Suriyeli çocukların yaptıkları resimler genel olarak değerlendirildiği zaman, çocukların şu anki buldukları ortamda mutlu olamadıkları, aynı zamanda kendilerini yalnız ve dışlanmış hissettikleri sonucu çıkarılabilir. Çocukların iletişime kapalı, bastırılmış duyguların üstünde bir otoritenin olduğu ve bunun çocukların ruhsal durumunu olumsuz etkilediği düşünülebilir. Savaşı Suriye'de yaşayan çocukların resimlerindeki savaş görüntülerini, savaş ortamında bulunmayan çocukların da betimlemesi bu çocukların aileleri veya okulları tarafından etkilendiklerini göstermektedir. Çünkü çocuk savaşı gerçekten görmüş gibi çizecek kadar bu konuya hakimdir. Bu da bu çocukların yaşadıkları ortamın olumsuz yönlerini ortaya koymaktadır.

Bu araştırmada elde edilen sonuçlar göz önüne alınarak Suriyeli sığınmacı çocukların psikolojik destek almaları gerekmektedir. Eğitim aldıkları kurumların denetlenmesi, bu çocukların sanat, spor ve çeşitli sosyal etkinliklere yönlendirilerek topluma kaynaşmalarını sağlamak ve savaşın zihinlerinde oluşturduğu tahribatı onarmak gerekmektedir. Çünkü yapılan araştırma bu çocukların ülkelerinden sadece fiili olarak ayrılmış olduklarını ve her an savaşın etkilerini üzerlerinde taşımaya devam ettiklerini göstermektedir.

Kaynaklar

- Arıcı, B. (2010). Resim, psikoloj ve çocuğun dünyasında resim. *Sanat Dergisi*, 15-22.
- Artut, K. (2001). *Sanat eğitimi kuramlar ve yöntemleri*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Burkitt E, Barret M ve Davis A (2005) Drawings of emotionally characterised figures by children from different educational backgrounds. *International Journal Of Art and Design Education*, 24(1), 71-83.
- Artut, K. (2004). Okul öncesi resim eğitiminde çocukların çizgisel gelişimi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 223-234.
- Çankırlı, A. (2011). *Çocuk resimlerinin dili*. İstanbul: Zafer Yayıncılık.
- Furth, G. (1988). *The secret world of drawings*. Boston: Sigo Press.
- Furth, G. (2002). *The secret world of drawings: a jungian approach to healing through art*. Toronto: Inner City Books.
- Davis, A. (2005). Drawings of emotionally characterised figures by children from different educational backgrounds. *International Journal Of Art and Design Education*, 71-83.
- Buyurgan, S. ve Buyurgan, U. (2001). *Sanat eğitimi ve öğretimi*. Ankara: Dersal Yayıncılık.
- Derneği, E. H. (2013). *Yok sayılanlar; kamp dışında yaşayan Suriye'den gelen sığınmacılar İstanbul örneği*. İstanbul, Türkiye.
- Halmatov, S. (2016). *Çocuk resimleri analizi ve psikolojik resim testleri*. Ankara: Pegem Akademi.
- Kehnemuyi, Z. (2001). *Çocuğun görsel sanat eğitimi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kırıçoğlu, O. T. (2002). *Sanatta eğitim görme öğrenme yaratma*. Ankara: Pegem Yayıncılık.
- Kutluer, G. (2015). Gelişim süreçlerinde çocuk resminin yeri. *Ekev Akademi Dergisi*, 403-410.
- Malchiodi, C. A. (2013). *Çocukların resimlerini anlamak*. İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri.
- Özsoy, V. (2007). *Görsel sanatlar eğitimi*. Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık.
- Türk, G. D. (2016). Türkiye'de Suriyeli mültecilere yönelik sivil toplum kuruluşlarının faaliyetlerine ilişkin bir değerlendirme. *Marmara İletişim Dergisi*, 145-157.
- Uzun, E. M. ve Bütün, E. (2016). Okul öncesi eğitim kurumlarındaki Suriyeli sığınmacı çocukların karşılaştıkları sorunlar hakkında öğretmen görüşleri. *Uluslararası Erken Çocukluk Eğitimi Çalışmaları Dergisi*, 72-81.
- Yavuzer, H. (2016). *Resimleriyle çocuk*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2016). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 69.

Yurtal, F. ve Artut, K. (2008). Çocukların şiddeti algılama biçimlerinin resimlerine yansımaları. *Çocuk ve Gençlik Ruh Sağlığı Dergisi*, 149-155.

Yüce, A. (2016). Çocuk resminde nesnenin temsili. *İdil*, 313-322